

RIIKLIKU TSENSUURI VIIMASED OHKED

Kui kuulujutud Moskva võimukoridori-de tegelaste kohta oleksid tõeks osutunud, võinuks Keele ja Kirjanduse tseenseerimisluгу kaheksakümnendate aastate keskpaigas olla natuke nõtkem ja võimalusterohkem. Mõtlen esmajoones kuulujutte Brežnevi surma järel partei peasekretäri kohale asunud Juri Andropovist. Muidugi oli ta kaua aega olnud KGB esimene mees ja intelligentsi suukorvistamise kohta oli sellest ajast näiteid küll ja küll. Aga ometi levisid ka jutud Andropovi erisusest. Olen kohanud väiteid, et tegemist oli KGB sihi-teadliku imagoloomise aktsiooniga, mida seletussõnaraamatu toel klassifitseeriksin tilgutamiseks. Igatahes on John Barron oma raamatus „KGB” juba 1974. aastal kirjutanud Andropovist kui mitmekülgsest haritud intellektuaalist, kes loeb algkeeles ameerika kriminulle ja inglise romaane, kelle korter on sisustatud János Kádáril kingiks saadud stiilika ungari mööbliga, kes kogub heliplaate ameerika džässmuusikaga ja kelle toaseintel ripuvad nõukogude abstraktsionistide pildid. Andropov olla askeet (mis küll otseselt asjasse ei puutu) ja liberaal, talle meeldivat kohtuda nimekate vaimuinimeste ja kogunisti dissidentidega. Tema õhturaamatuks olla Michel de Montaigne'i „Esseed”. Osutan Barroni raamatule Roi Medvedjevi venekeelse „Tundmatu Andropovi” järgi; Medvedjev nendib, et John Barroni Andropovi-pilt leidis Läänes jätkuvat levitamist. Meil siin oli üks magusamaid kõlakaid, et Andropov on oma toetava käega aidanud Taganka teatri tõrksat juhti Juri Ljubi-

movit. Mina polnud sellest idealiseerivast Andropovi-aurast igatahes mõjutamata jäänud ja vedasin toimetuse kolleegid Narva maantee kinomajja, kus meile eritellimusel näidati dokumentaalfilmi Andropovist, kes lisaks muudele voorustele, kui õigesti mäletan, mängis ekraanil klaverit ning luuletas. Ja hoidis oma kabinetis Don Quijote kuju.

Tõsised teadjad rääkisid koguni vastutoludest Andropovi ja omaaegse peaeoloogide Suslovi vahel. Lansseeriti vihjeid Andropovi tegevusele Brežnevi lähisugulaste eluviiside ohjeldamiseks.

Kõigest sellest oleks ju võinud Brežnevi pika valitsemisaja tardumuse järel idaneda mingid muutused. Aga ei Andropovi ega tema järeltulija, kirjaklambrate osakonna juhatajaks kutsutud peasekretäri Tšernenko ajal niimoodi ei juhtunud. Ja kui keegi nüüd, veerand sajandit hiljem, arvab, et metropoli meeolud meid otseselt ei puudutanud, siis tahan tõsimeelselt vastu vaielda: ideoloogilised häälestamised jõudsid impeeriumi ääremaadele kiiresti ja kategooriliselt. Tsensuur muutus ikka väiklasemaks ja kramplikumaks.

Peatoimetajana tuli mul klaarida asju Glavlitiga 1983. aasta keskpaigast peale. Keele ja Kirjanduse püsitsensooriks oli Endel Pajusalu, suvepuhkuste ajal asendasid teda teised Glavliti töötajad. 1983. aasta augustinumber on Tiiu Kuuskmäe käes ja parandus Olev Remsu retsensioonis Toomas Raudami „Anti juttudele” on rutiinne: Raudami stiil meenutas Remsule ehetega ülekoormatud jõulupuud; see muutub näa-

ripuuks (lk 448). Rohkem tegemist on Aino Bachi palja naisega, illustratsiooniga 1938. aastal ilmunud „Mustlaste muinasjuttudest” (vahetahvel XXX). Kuuskümnepäev vajalikuks minna kõrgema ametniku Potapova juurde, kes aga pigem keelaks; kogu seltskond marsib Glavliti ülema Kurt Ingermani kabinetti, kus daamid lehvitavad kunstnik Ohaka näituse kataloogi, mille alastuste pärast nagu oli ütlemist, viitavad ka mingile prantsuse kunsti ärakeelatud näitusele. Peatoimetaja häälitseb Aino Bachi loojaisiksuse teemadel. Ülem lahendab asja suursuguselt, öeldes, et ei näe pildis midagi kriminaalset.

Nr 9 tsenseerimisel augusti lõpus on Pajusalu juba tagasi. Tema kõhkleb poolaka Rymkiewiczzi juures (lk 467), sest Poola kirjanike liiduga olla just alles olnud mingid sekeldused. Ta ei keela, aga ta „juhhib tähelepanu”. Eks ma siis konsulteerisin Moskva kirjanike liidu poola spetsialistiga ja kirjutasin vastava märkuse poognatesse.

Eesti Raamatus äsja kõrvetada saanud mehena näitasin üles tarbetut kõhklust EELK aastaraamatule viitamise asjas (lk 502), mille Pajusalu, kellele sisimas ka meeldis olla vaba inimene, toimetusele kohe ära kaebas: mina luban, aga Tamm kahtleb. Keelamise häbist päästis mu Heldur Niit, kes pani lauale „Eesti kirjanduse ajaloo” I osa: seal oli analoogiline viide. Pretsedent lõpetas targutamise.

Oktoobrinumbriga seoses oli toimetuses raske jutuaajamine Mihhail Lotmaniga. Tema kõrgvaimne ja lahe käsitlus Majakovskist tundus lausa norivat tsensuuridogmaatikute vahelesegamist, mida ma mingilgi määral püüdsin ennetada. Mälu järgi ei julge seda jutuaajamist nüüd enam taastada. Pärast toimetuses tehtud parandusi tsensuur tõesti vahele ei seganud, aga minuaegse Keele ja Kirjandusega ei teinud Mihhail Lotman enam tegemist.

Novembris 1983 sai täis 100 aastat Gustav Suitsu sünnist. Luuletaja portree läks novembrinumbri kaanele. Selle numbri puhul tegi toimetusse visiidi kolleegiumi liige Endel Sögel, lappas poognaid ja kordas: palju, palju, palju. See oli esimene kümme-konnast jutuaajamisest märksõnaga: proportsioonid. Need kõnelused olid parasjagu ebalevad, umbes nii, et materjalide proportsiooni üle võiks ju vaielda, aga ega me ei taha ka vähendada... Või siis: Suitsu on liiga palju, aga see ei kuulu meie kompetentsi. Korra ütles Pajusalu ranget pahurusega: olete pannud oma Suitsuga meid fakti ette. Ühel esmaspäeval hommikul teatas ta, et Potapova on lugenud meie poognaid kodus ja leidnud, et Mart Soidro artikkel toob (ju siis salakavalalt) sisse sinimustvalge värvikombinatsiooni. Sel puhul sai mindud Pärnu maanteele kohale ja õige valjuhäälselt protestitud, tuginedes ka Maie Kalda autoriteedile, temalt oli Soidro käsitluse saatenotiits.

Maie Kalda ise jäi ilma piiblist, mis asendus piiblimüütidega (lk 626).

Novembrinumbriga oli veel üks sääsekurnamine: mitu kuud vaieldi pea-aegu Eesti kõige kõrgemal tasemel, kas Lääne-Saksamaa on SLV või SFV, Saksamaa Liitvabariik või Saksa Föderatiivne Vabariik. Põhjuseks oli õigekeelsuskomisjoni suvine otsus, mis viimast nimetust ebatäpseks tõlkeks pidas. Ei saa aru, miks see küsimus nii tähtsaks politiseeriti. Ühes jutuaajamises visati möödaminnes ette, et teil ju ka Martin Luther sees (Ain Kaalepi „Martin Lutheri aastast Saksa DV-s”). Aga rohkem Lutherit ei puudutatud, sest ehk märkasid kontrollijad ka ise, et ringvaate osas olev sõnum on täis Erich Honeckeri. Viimane telefonikõne novembrinumbri asjus keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja asetäitja Tõnu Laagiga sisaldas teate, et õigekeelsuskomisjoniga on kokku lepitud: vaidlusalune Lääne-Saksa (8.) punkt

saab uue sõnastuse. Lõppvariandis seda punkti tegelikult üldse pole, asi aetakse korda joonealuse märkusega. Gustav Suitsu juubelmaterjalide kohta teatas Laak malbelt, et mahu suhtes „küsimust üles ei tõsteta, Tammistu ja Ristlaan teavad”.

Detsembrinumbris tekitas hirmuelamuse Petserimaa, kes leinas taga Paul Haavaoksa. Selle asemel pidi leinama kodukant (lk 707). Tubli saavutusena jäi Mati Eretil sisse „Eesti ja Soome keeleteadlaste ühisseminar” (lk 711), mõistagi oleks pidanud olema Eesti NSV.

1984. aasta jaanuarinumbriga tsensuuriprobleeme polnud, aga Olev Jõe pikk käsitlus „Eesti kirjanduse ajaloo” järjekordsest köitest viis endast välja köite peatoimetaja Endel Sõgla. Reageerimise jämedus oli üsna ootamatu, sest vahepeal oli temaga saanud pea-aegu normaalselt asju ajada. Ma ei kahtle, et oma raevu viis ta ka Glavlitti.

Veebruarinumbri tüliõunaks oli Udo Uiho „Okasroosike. Henn Saari 60. sünnipäevaks”. Parandusi oli pool tosinat. K. Ingerman teatas, et ilma keskkomitee seisukohata ta luba ei anna. Mulle ei tundunud taktikaliselt mõistlik pidevaid kriise tekitada. Udo vaimukas ja tabude suhtes irooniline lähenemine jäi läbivalt alles ja nii sai need parandused ära tehtud.

Pärast paar kuud kehtinud keeldu ilmus veebruarikuu numbris lõpuks ära Oleg Muti arvustus „Arvestatavat lisa eesti leksikograafiale”, mis tutvustas ja hindas Paul Saagpaku eesti-inglise sõnaraamatut. Seda peeti kinni üsna imeilikul põhjusel: kirjastuskomitee uurivat võimalusi Saagpaku sõnastiku müümiseks Eestis, selleks aga tuleb ära parandada mõned meie lugejale sobimatud sõnaseletused (või koguni kõrvaldada ebakohased sõnad). Kuidas seda küll teha kavatseti, oli võimatu ette kujutada. Seekord rääkisin ma keelajatele artikli tellinud peatoimetaja prestiiži

õõnestamisest, ja see jutt tüütas vist ära ning avaldamine sai võimalikuks.

Aga veebruari lõpus löödi mulle parteilist häirekella. Loovate liitude seminaril (oli siisugune kasvatav ettevõtmine) kuulutas ideoloogiasekretär Rein Ristlaan: Keelt ja Kirjandust tehakse niimoodi, et artikkel tuuakse Tamme kätte ja too viib selle lugemata trükikotta. Jaak Kaarma, keskkomitee kultuuriosakonna juhataja asetäitja, püüdis asja küll pisut siluda, kõrget rahulolematust motiveerida, rääkides ühel kohtumisel, et Ristlaan olnud puhkusel, kui tagasi tuli, oli neil olnud jutuks Olev Remsu kirjutis Kalju Saaberist (1984, nr 2), parajalt kriitiline. Saaber aga Ristlaanele meeldivat, ja siit üldistus: head kirjandust laidetakse, kehva kiidetakse. Ega Ristlaane lahmimine mulle uudiseks olnud. Aga päris käega lüüa sellele ka ei saanud, sest siisugused pealehüppamised kujundasid meeleolu, olid nagu juhtnööriks tsensuurile.

Oli see nüüd „suuniste” elluviimine või lihtsalt tavakäitumine, aga märtsinumbri poognates tekitas ootamatult suure kriisi Tõnu Tenderi „Tänapäeva õpilasslängi”, igasuguste kommentaarideta esitatud õpilasslängi sõnavalik, autori osaks materjali kogumine ja liigendamine. Tol ajal 11. klassis õppiva Tõnu Tenderi kolm lehekülge panid kihama mitu Ristlaanele alluvat ideoloogiajuhti. Endel Pajusalu oli aumehena numbri esimese poole meile kätte andnud, et trükikoda tööd teha saaks, Tenderi „Slängiga” oli Ingerman aga kõndinud keskkomiteesse ja mulle teatati paraja erutusega, et mõlemad osakonnajuhatajad (ju siis propaganda ja kultuur) olid avaldanud kahtlust, kas sellist materjali on ikka vaja. Püüdsin veenda, et Nooruses ehk poleks, aga meil ilmtin-gimata on, uuritakse ju kaasaegset keelt. Tsensuur vastu: osakonnajuhatajad ikkagi leidsid, et number oleks parem ilma Tenderita. Jutt võttis tuure juurde, kuni ütlesin, et selline motivee-

rimata vahelesegamine lihtsalt ei kuulu ei tsensuuri ega keskkomitee kompetentsi. Et ikka midagi tehtud oleks, võeti välja sõna „nõra” (ma ei teagi selle tähendust koolislängis) ja alajaotus miilitsa hüüdnimedega.

Ülo Tontsu retsensioonist Feodor Klementi mälestustele võeti välja tingimuslik mõttekäik: kui F. Klement oleks olnud kirjanik... Kuna Tender oli toimetuse suureks rõõmuks (ikkagi koolipoisi töö!) ära päästetud, ei viitsinud selle lause ümber enam vaielda, seda enam, et retsensioon algab tsitaadiga Klementilt endalt, kes kahetseb, et ta ei sündinud kirjanikuks.

Nr 4 oli peaaegu muredevaba, Siberi eestlastest rääkivas kirjutises oli üks Glavliti keeldude nimekirja nõutud parandus: kopsutaudi asemele tuli kopsutõbi (lk 213). Edasi ei meeldinud kolhooside liitmine, palun, asendame liitumisega (lk 222). Pärt Liase „Eessaare Aadu” puhul tundus Pajusalule, et romaani „Tiblad” pealkirja ei maksaks kaks korda nimetada. Aga no ei olnud tal mõistlikke argumente ja jäi, nagu oli.

Mainumber tuli ka ilusti läbi. Irja Pärnapuule, kes käis poognatel järel, oli öeldud, et Harald Rajametsa elulugu on ju nagu Saari oma, aga Krossil nii hästi kirjutatud. Ja ei mindud kallale.

Nr 6 aga tõi kaasa õiendamise Uno Ussisoo arutluse ümber maailma tähtsatest inimestest ja nende „pingereast”, olenevalt esindatusest entsüklopeediates. See oli tõeline „igaks juhuks, et midagi ei juhtuks”. Elegantne etüüd oma arvumänguga häiris kõigepealt sellepärast, et parajasti olid keskkomitees lugemisel teatmeteose „A ja O” poognad ja tsensuur tahtis ära oodata, mis sellega saab. Seepärast: parem Ussisoo esialgu välja jätta. See üliettevaatlikkus õnnestus siiski maha suruda, minema läks ainult Ussisoo viimane lõik, kus oli juttu seitsmest „A ja O-st”; seda pakkusin ise, et oponentidel oleks kompromissitunnet.

Toivo Kuldsepa „Eesti nõukogude kirjanduse retseptsioonist Soomes” tekitas tsensurile muremõtteid lõputa taadiga Kai Laitiselt: „uljas mõttelend Soome sillast” jne. Aga mu suviselt reipad vastuargumendid ja häbitegemine Kekkosega jäid peale.

Paul-Eerik Rummo retsensioonis esinesid suured nähtamatud targad, kes paberiga koonerdavad. Need muutusid nendeks nähtamatuteks tarkadeks. No ei jõudnud enam vaielda...

Koola poolsaare kohta võis küll avaldada igasugu andmeid, aga ei tohtinud rääkida toimunud loendusest (lk 383). See tehti teatavaks juba pärast trükilubade kätteandmist telefoni teel ja pidi olema tsensuuri keelunimekirja nõue. Palun väga...

Juulinumbri trükiloa andmisel seeldati kõigepealt Valeri Bezzubovi Šolohhovi-artikli kallal (Valeri Raid, „Tõeline rahvakirjanik”). Kui läksin poognaid ära tooma, öeldi kohe, et Pajusalu on Ingermani ukse taga oodanud ja temaga rääkinud. Niisiis oli ülemette valmistatud ja saabus ka ise minu sealoleku ajal Pajusalu tuppa. Palavalt armastatud ja selgepiiriliseks peetud Šolohhov oli Tartu kirjandusteadlase käsituses korraga osutunud väga keeruliseks ja, mis peaasi, paljude kirjas tamistõketega autoriks. Olin hinges valmis, kuis siis muidu. Andsin tsensuritele raamatuid, millega Bezzubov oli mind varustanud (Priima, Jakimenko) ja lisasin oma veendumuse, et tegemist on hea kaastööga. Öhtul kell 5 helistas Pajusalu, et täna numbrit ikka kätte ei saa. Helistasin siis Ingermanile, kes ütles, et tema ei saa nii keerulist asja ilma keskkomiteeta lahendada, muidugi on Bezzubovil olnud aluseks vene allikad, aga ikkagi need kohad, need kohad... Julgeolekuorganitest (kelle samude vastu Šolohhov mõnikord oli protestinud) liiga palju juttu. Käiku läksid õige valjud toonid, aga minu koleerilisus Ingermanist läbi ei murdnud.

Järgmisel hommikul helistasin Jaak Kaarmale, sain teada, et Ingerman on juba kultuuriosakonna juhataja Kalev Tammistu juures. Helistasin Tammitule, kes lubas ise tagasi helistada. Hiljem ta siis helistaski ja ütles, et Kaarma süveneb asjasse, aga peale selle tegeleb küsimusega uus ajakirjandussektori juhataja Tarakanov. (Milline ametnikerohkus suhteliselt tühise asja juures...)

Pärast lõunat toimus siis kohtumine värskete juhtideoloogi Sergei Tarakanoviga. See algas teatega, et number ei meeldi, üldse ei meeldi Veidemanni „Aktuaalset kirjanduskriitikat”, kus pole parteilisust; artikkel Šolohhovist tuleb välja võtta, seal muudkui julgeolek ja julgeolek, hea Melehhov ja koledad kommunistid. Ka see on halb, et kõrvuti seisavad Lenini ja Nobeli preemiad. Vaidlus oli absoluutselt viljatu, noviitsi kangekaelsusega korras Tarakanov oma juttu. Katsusin paranduste hinnaga Bezzubovi ikka sisse jätta, parandusi tuli palju. Veidemannist pidi kaduma osutus Rimmeli ja Ruutsoo vaidlusele, just Rimmelile kui utreerijale. Mina alistasin, aga kui teatasin sellest Veidemannile, otsustas noor energiline mees kategooriliselt protestida, minna välja kuni Ristlaaneni.

Järgmisel päeval sõitsin Tartusse, et trükikoja mehi rohkete paranduste pärast pisut pehmitada. Rongis leidsin, et Veidemanni tsitaat peasekretärit pole uue mehe Tšernenko (nagu Veidemannil kirjas), vaid hoopis eelmise, Andropovi tekst. Sellised kumardused eelkäijate poole polnud tol ajal kombeks, lihtviisilisest vigasusest rääkimata. Tartus sai siis otsitud sinna Tšernenko kirjakoht (mis sisuliselt muidugi midagi ei muutnud). Ja helistasin Tallinnasse Reinule, kes oligi kolmikult Tammistu–Kaarma–Tarakanov välja pressinud loa kahe lause sissepanekuks Rimmeli ja Ruutsoo asjas (lk 394). Augustis sattusin selle episoodiga veel

kord kokku. Veidemann rääkis, et oli taarasabas kohtunud Tõnu Laagiga ja too rääkinud, et Ristlaan oli näpuga Veidemanni artiklis Rimmeli kohta torkinud. Et põhimõtteliselt on Veidemanni artikkel küll õige, aga – ja öelnud midagi, mida Laak Veidemannile ei olewat korranud.

Üks aasta on seega täis saanud.

Asusin seda aidaraamatut täitma toimetuse soovil ning seoses Keele ja Kirjanduse 50. aastapäevaga. Võtsin töö ette paraja entusiasmiga, arvates, et see on õige huvitav ja ergastav.

Praegu tundub, et nii ei ole. Vanade märkmete sorimine annab üsna tüütu kogupildi. See on väikluse, piiratud, kompromisside, allaandmist ja liiga väheste võitude lugu. See on ka toimetaja deprimeerimise lugu. Endale eba-meeldiv, lugejale ilmselt igav.

Ka aja poliitilist dünaamikat ei saa selle materjali põhjal välja tuua. Andropovi ja Tšernenko ideoloogiadoktriinid ei sisaldanud uusi lähenemisi. Nende aegki oli selleks liiga lühike. Segaduste aeg võinuks ju Tšernenko surma järel edasigi kesta. Olen näinud konfidentsiaalset eeskirja panna uue peasekretäri valimisega seoses toimetustes valmis kolme mehe, Grišini, Gorbatšovi ja Romanovi pildid. Nii et kõik oleks võinud ka samamoodi jätkuda.

Kummatigi sõlmiti Gorbatšovi ja Gromõko kokkulepe, mis „jõuministrite” õnnistusel viis peasekretäri kohale Gorbatšovi. Tema oma maa üritab talle aeg-ajalt kriipsu peale tõmmata, nii „lihtsa vene inimese” kui ka kõige kõrgemate võimukandjate tasemel, aga maailm oleks olnud ilma temata teistsugune. Ja nirum. Pole praegu koht ja pole ka minu asi arutada, kui suuresti oli see teadlik tegevus, kuipalju asjade käest äralibisemine, aga 1987. aastast peale hakkas tsensuur ikkagi juba ettevaatlikumalt käituma. Varasema selge keelamise asemel („ma ei saa siia temp-

lit peale panna”) hakati rõhutama toimetaja vastutust („no kui te siia kirjutate, et võtate vastutuse endale, siis pole see meie asi”). Kuni jõudis kätte 1988. aasta sügis.

Aga ma arvan, et lõpetan lugeja vaevamise ja ei täida seda aidaraamatut enam edasi. Järgneva aja statistika oleks niisugune: tsensuuriajal ilmus Keelt ja Kirjandust veel pisut üle 60 numbri, tsensuuri vahelesegamisi esines 28 numbri puhul. Aga põhiliselt ikka sellesamas, juba esitatud vaimus ja vormis.

Säästkem üksteist vastastikku.

Ühest episoodist tahan siiski veel rääkida.

Peategelaseks on Udo Uiho, kellele ma „administratiivses liinis” olin ülekohtuselt liiga teinud, kes aga ei näinud vaeva solvumise väljanäitamisega ja toimetas veel tükk aega keeleteaduse osakonda.

Udo oli valmis saanud intrigeeriva kirjandusloolise, tundlikult ajakajalise essee „Küll siis Kalev jõuab koju! (Enn Vetemaa abiga)”. Mitu kirjakohta selles loos särtsusid üsna ohtlikult, alates juba nõrdimusega asjaolude pärast, „mis on minu õpingud Oxfordis taamale tõuganud”. Aga loo stilistika andis minu arust võimaluse mitte liiga väiklaselt lausete kallal närida ja nii läks 1986. aasta juuninumber trükikotta ladumisele. Avalooks Heldur Niidu avastuslik „Lisaandmeid Elias Lõnnroti Eestis käigu kohta”; võib-olla arvasin naiivselt, et nii tuumakas käsitlus tõmbab kontrollijate tähelepanu enda peale...

29. mai hommikul ütles E. Pajusalu telefonis, et ainus koht, mis talle poognates vastu hakkab, on Ain Kaalepi intervjuus olev teade, et Kaalep astus ülikooli Saksa okupatsiooni ajal. Ma olin muude vastuväidete puudumise pärast nii rahul, et ei hakanud vastu vaidlema, tsensuri mõttekäik oli ilmselt niisugune: kui on S a k s a okupat-

sioon, siis peab olema ka mingi muu okupatsioon, mis on aga keelatud; ta vist ei mõelnud, et lause „Ülikooli õnnestus mul pääseda erandlikult noorelt... nimelt seitsmeteistkümnelt, okupatsioonieagsesse Tartu Ülikooli” (lk 362), pole ju ka kompeve, sest selle koha peal lugeja jääb mõtlema, kumma okupatsiooniga on siis tegemist. Nii et sisuliselt läheb asi Glavliti jaoks veel hullemaks. Aga igatahes läks Saksa maha.

Etendus algas kell 3, kui läksin poognaid ära tooma. Sain trükiloa kätte ja miskipärast hakkasin torkima: tore, et Vetemaa, see tähendab Uiho teile meeldis. Kohale tulnud Eeri Kessel, Glavliti ülema asetäitja, ütles: „Mina ei oleks sellele alla kirjutanud. Teeme ettekande.” Aga see avaldus oli juba hääletooni poolest kuidagi nii ebatsensuurilik, et ma ei võtnud seda liiga tõsiselt. Neid ettekandeid oli tehtud ennegi.

Siis astus sisse ka veel ülem Kurt Ingerman ise, kes esines iroonilise tiradiga: ega meie ei keela, pole ju keelanudki (selles sadistikus tähenduses, et te ju teete kõik ise, oma käega), kirjanikke ei tohi keelata ja me ei keelagi...

Nojah, ilmselt oli tsensuurisandatel meeles kirjanike IX kongress, mille kõnetoolist Andres Langemets oli alla müristanud oma rahulolematuse Eesti kultuuripoliitikaga. Igatahes lahkusin MB-templiga poognatel. Pärast rääkisin veel Paul Kuusbergiga, imestades uue stiiliga Glavliti üle; Kuusbergi teada oli tsensuur saanud keskkomiteest uusi instruktsioone.

Tartu trükikoda pani masinad käima.

Korra helistas veel Pajusalu, et ma peaksin ikka Kesseliga ühendust võtma ja kooskõlastama ise Uiho asja keskkomiteega. Aga tõrjusin selle pakkumise kõrvale: luba on ju peal ja masinad töötavad.

Signaaleksemplarid saabusid. Nüüd pidi tsensuur korra kohaselt andma il-

mumisloa, mida Pajusalu ka tegi. Aga varsti helistas suurem ülemus Kessel Heidemanni trükikotta ja peatas numbrite väljasaatmise.

Tegevusse astus meie leninlik keskkomitee, võtmeisikuks seekord Toomas Leito, kellest oli saanud propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja, kes oli vana ja tundus, et hea tuttav veel Eesti Raamatu ajast, arukas kirjastustöötaja ja hiljem päris kena analüüsivõimega ja mobiilne lehetoimetaja. (Rahva Hääle peatoimetaja kabinetis ennustas ta 1991. aasta augustiputši esimesel päeval, esmaspäeval, et paari päeva pärast on see jant läbi; sel hommikupoolikul polnud see Tallinnas sugugi nii ilmne.)

Aga Uiho „Kalevipoja” küsimuses oli ta ramedalt kategooriline. Oli talle siis kujundavalt mõjunud vahepealne parteikool ja töö Moskvast, kättesaadud kõrge ametikoht või otsese šefi Rein Ristlaane stiil ja sisu. Kahe lehe väljarebimine 3300 äraõidetud ajakirjanumbri seest oli nõue, mille ümber Leitoga oli võimatu vaielda ja arutada. Tõsi, pool päeva hiljem ta helistas ja leppis ühe lehega. Apelleerida polnud kellelegi, ei Vaino ega Ristlaan polnud tegelased, kes aja arengut oleksid tajunud. Kõrgemaid ülemusi aga polnud.

Üleni irooniasse mähkunud Udo Uiho tegi nõutud korrektiivid. Toimetuse karistussalk sõitis Tartusse ja käristas ning kleepis.

Mõni aeg tagasi rääkisid Keele ja Kirjanduse nüüd juba uued inimesed, et neile oli toimetuse müüdina jutustatud, kuidas Heikki Kiiski, üks leherebijatest, oli korduvalt manitsenud: ärge tehke liiga korralikult, rebige nii, et oleks aru saada, et on lõhutud. Ta tõi ka mulle mälestuseks ühe väljarebitud lehe, mille olen osanud kuhugi nii ära panna, et kätte ei leia; Udo Uiho aitas hädast välja ja andis mulle äratõmbe oma arhiivist.

Selle järgi esitan nüüd Udo Uiho lahkel loal koha, mille pärast juuninumbri närustamine toimus.

Lk 345 ülemine pool oli algselt niisugune:

„vajati positiivset müüti, taas vajati positiivset kangelat. Kalevipoeg VI oli esiti sõjamees, aga siis tuli koju ja hakkas töökaks eestlaseks. Tema auks püstitati Tartusse Emajõe äärde monument: Kalevipoeg toetub mõõgale, tema pilk on pööratud sinna poole, kust ta laudu toomas käis, tema all on aastarvud 1918–1920. Tööka eestlasena on Kalevipoeg oma monumendi saanud ka jutukirjanduses (L. Kibuvits, „Manglus Sepapoeg”, 1936).

Järgmine Kalevipoeg pidanuks terve mõistuse järgi olema taas positiivse Kalevipoja, sedapuhku Kalevipoeg VI eitus. Paraku jäi ta sündimata. Võiks öelda, et ta langes abordi ohvriks. Oma Kalevipoega ja anti-Kalevipoega ei jõudnud soetada ka aeg, mil Eesti kuulus ajutiselt Kolmanda Riigi Ida-alade koosseisu. Nemadki langesid abordi ohvriks. Et need lüngad on Kalevipoegade dünastia ajaloo seisukohalt kõnekad, siis andkem kolmele vägilaslootele ühisnimeks Kalevipoeg VII.

Siis aga saabus täiesti uus aeg. See sünnitas Kalevipoeg VIII, kes küll õieti polegi kuningas, vaid demokraatlik rahvajuht. Ta teeb hoogsalt ülesehitustööd, propageerib ateismi, võitleb ristiriitlite ja Sarviku kui feodaalide klassi esindaja vastu, kuid Venemaaga on sõbralikes suhetes – eepose 1953. aasta versiooni järgi koguni veel nii sõbralikes, et Kalevipoja viimase lahingu kirjelduses muutusid „vene väed” – paradoksaalne küll – „vaenuvägedeks”. Ühe veidi varasemast ajast pärineva muusikalise teisendi järgi jättis Kalevipoeg Soomes käimata, kuid see-eest külastas sõbralikku Karjala-Soomet. Kalevipoeg VIII hilisemad variandid on veidi vähem mahlakad.

Kalevipoja dünastia ajalugu on eesti rahvuse ajalugu. See ajalugu algas varest, sest „Kalevipoeg” ei ole eesti rahva otsekohene luuleteos. See ajalugu jätkus valega, sest Kalevipoeg pole see, mis temast tehti.

Kas koda saab ehitada liivale? Kas rahvust ja ajalugu saab rajada vaele?

Eepos ja ajalugu on rahvale antud. Kuid võita on veel palju, et oleks võidetud kõik.

Kalevipoeg on jalutu, ent liigub siiski.”

Sissekleebitud lehega kõrvutades näeb muidugi teatud erinevust. Aga mõistlikuma mõtteviisi puhul oleks algvariandi ilmumine ka tollal võimalik olnud.

Panen imeks mälu valikmäletamist: ma ei suuda kindlalt öelda, mis oli see teine leht, mis pidi langema; arvan, et kahtlaseks leheküljeks võis olla 349, kus Uiho kuulutab sidemete taastamist ülejäänud eesti kirjandusega. Aga ma pole selles päris kindel.

Paar päeva pärast juuninumbri müügiletulekut helistas Endel Pajusalu. See oli küll väga ootamatu helistamine. Ta ütles, et tegemist oli nende poolse häbematusena ja tõeliselt ettevalmistatud operatsiooniga. Pajusalu näitas nüüd oma töetundliku koduloolase nägu, mida seni polnud aimanudki.

1988. aasta sügisel saabusin tagasi Rootsist. Esimene uudis toimetuses oli: Keel ja Kirjandus on tsensuurist vaba. 11. numbrile tuleb veel ilmumisluba peale võtta, siis läheb ilma. K.-O. Veskimäe „Nõukogude unelaadse elu” järgi tehti see samm ära keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna korraldusega 26. oktoobril 1988.

Üks ajajärk oli läbi saanud.

AKSEL TAMM